

МІСЦЕ ПРИНЦИПУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ В СИСТЕМІ ПРИНЦИПІВ ПРАВА

Обґрунтовано місце та зв'язок принципу пропорційності з такими основоположними принципами, як справедливість, рівність, свобода і гуманізм, а також його співвідношення з принципом субсидіарності.

Питання принципів права завжди привертало увагу представників юридичної науки. Це закономірно, оскільки принципи посідають чільне місце в системі права. Вони імперативні, безумовні, концентровано відображають закономірності суспільних відносин. Принципи створюють фундамент системи права, концептуально визначають модель правового регулювання, пронизують весь механізм правовідносин, включаючи організаційну й соціально-економічну структуру цих соціальних зв'язків, зміст норм, правозастосовних актів і суб'єктивних прав та обов'язків учасників відносин. Сутність принципів права виражається в їхній властивості визначальним чином впливати на характер діяльності держави, суспільства, окремої людини [1, с. 36]. У зв'язку із цим актуальним є питання зіставлення та взаємодії принципу пропорційності з іншими принципами.

Принципи функціонують не ізольовано один від одного, їм притаманна системність. Взаємодія, взаємозалежність принципів надає праву ознак цілісності, внутрішньої єдності. На даний аспект звертають увагу в своїх роботах вітчизняні й зарубіжні дослідники, зокрема С. С. Алексєєв, К. Дейвіс, В. В. Колесніченко, А. М. Колодій, Г. В. Мальцев, С. П. Погребняк, Ю. А. Тихомиров, В. Л. Толстенко, Т. Хартлі, Л. С. Явич тощо. Втім, багато питань залишаються недостатньо дослідженими, зокрема питання місця в системі принципів права такого важливого принципу, як принцип пропорційності.

Метою даної статті є визначення ієрархічних та змістових зв'язків принципу пропорційності з іншими принципами права, встановлення його місця в системі принципів права.

Розпочинаючи наше дослідження, слід зауважити: попри те, що принципи права знаходяться на вищому шаблі в системі нормативно-правового регулювання, не всі вони є рівнозначними. Для принципів, як і для норм права, характерна ієрархічність. Приміром, Ж.-Л. Бержель поділяє принципи права на фундаментальні та

загальні. С. П. Погребняк у суцільному масиві принципів виділяє основоположні принципи права, під якими він розуміє систему найбільш загальних і стабільних імперативних вимог, закріплених у праві, які є концентрованим вираженням найважливіших сутнісних рис та цінностей, що притаманні цій системі права, і визначають її характер та напрямки подальшого розвитку [2, с. 37]. Оскільки основоположними принципами права є справедливість, рівність, свобода і гуманізм [2, с. 38], необхідно встановити зв'язок принципу пропорційності саме з даними базовими принципами.

Справедливість, поряд із загальним благом і безпекою, належить до розряду вічних цінностей. Однак справедливість виділяється тим, що вона є цінністю особливого порядку. Це комплексна цінність, яка може виявлятися в інших цінностях і встановлювати ієрархію між ними [3, с. 7, 11]. Категорія справедливості є об'єднуючою ланкою між правом і мораллю, вона є основою концепції природного права. Вся європейська юриспруденція, починаючи з доаристотелевих часів (Гомер, Гесіод, Солоній), а потім стоїків середньовічної правової філософії й аж до сучасних концепцій, будувалася на твердому переконанні, що право має бути справедливим. Інакше кажучи, поняття справедливості відіграє важливу роль у всіх правових системах, незважаючи на наявні між ними розходження [4, с. 95].

Проблема справедливості цікавить не лише науковців, різні її аспекти врегульовано актами міжнародного права. У документі Копенгагенської наради Конференції з людського виміру ОБСЄ серед елементів справедливості виділені: вільні вибори; представницька за своїм характером форма правління; обов'язок уряду й державної влади дотримуватися конституції й діяти у сумісний із законом спосіб; чіткий розподіл між державою й політичними партіями; діяльність уряду й адміністрації, а також судових органів відповідно до системи,

визначеної законом; громадський контроль над збройними силами й поліцією; гарантованість прав людини й основних свобод; публікація законів, прийнятих в рамках відповідної гласної процедури [5, с. 770–771]. У Документі Х Конгресу ООН «Правопорушники й жертви: відповідальність і справедливість у процесі відправлення кримінального правосуддя» як елементи процесуальної справедливості відзначені наступні: право не піддаватися довільному арешту, обшуку або конфіскації; право на поінформованість про характер обвинувачень і докази; право на адвоката; презумпція невинності; право на гласний судовий розгляд незалежним судом; право піддавати перевірці показання свідків обвинувачення (тобто перехресний допит свідків); право на надання показань і виклик свідків; право на апеляцію [6, с. 102].

Вважаємо, що витoki принципу пропорційності знаходяться у принципі справедливості, який, за словами С. С. Алексєєва, уособлює націленість права на затвердження у житті принципу еквівалентності, рівного несення за рівних умов тягаря відповідальності [7, с. 51]. С. П. Погребняк звертає увагу на те, що в праві реалізуються два аспекти справедливості: формальна (зрівнююча) і реальна (розподільча) справедливість. Принцип пропорційності тісно пов'язаний із розподільчою справедливістю, яка вимагає, зокрема, пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню, відповідності цілей законодавця і засобів, що обираються для їх досягнення, встановлення й диференціювання публічно-правових обмежень залежно від конкретних обставин, що зумовлюють їх запровадження. Тільки так можна віддати кожному належне йому, а відтак, досягти справедливості в правовому регулюванні [2, с. 196–197]. Д. І. Дєдов вказує, що принцип пропорційності передбачає вибір розумних, найбільш ефективних заходів для досягнення мети і завжди застосовується в сукупності з принципом справедливості [8, с. 22–28].

Принцип рівності також належить до основоположних принципів права, оскільки з ним пов'язане розуміння права як особливої форми регулювання суспільних відносин. Специфіка правової формальності зумовлена тим, що право виступає як форма суспільних відносин незалежних суб'єктів, підпорядкованих у своїй поведінці, діях і відносинах загальній нормі. Незалежність цих суб'єктів одне від одного в рамках правової форми їх відносин і водночас їхня однакова, рівна підпорядкованість загаль-

ній нормі визначає смисл і сутність правової форми буття [9, с. 70].

У реальності знадобилося чимало часу, щоб дана позиція перетворилася з філософсько-концептуального положення на дійсність. Лише в умовах зародження буржуазних відносин виникає історичне підґрунтя для проголошення юридичної рівності осіб. У докапіталістичних формаціях нерівність громадян відкрито закріплювалася правом. У період Відродження й Реформації розвиток філософської й політичної думки в сполученні з політичною практикою приводить до актуалізації ідеї рівноправності. Зазначений процес був пов'язаний насамперед з виникненням і ростом самостійних міст-республік і з розвитком у них територіального самоврядування, заснованого на політичній і юридичній рівності його членів, що потім закріплювалося в правових актах, перетворюючи рівноправність на юридичний принцип.

Таким чином, якщо раніше суспільство розглядалося як сукупність станів, то при переході до нового типу легітимації воно починає розглядатися як сукупність автономних індивідів, що об'єдналися на основі суспільного договору. Найважливіше завдання соціальних інститутів – не допустити обмеження прав і законних інтересів одних осіб на користь інших. Відповідна ідеологія активно розроблялася в працях багатьох філософів епохи Просвітництва, до яких належать Вольтер, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо тощо. У ході буржуазних революцій ідея рівноправності була закріплена в законодавстві, у результаті чого рівноправність стала одним з основних юридичних принципів демократичної держави [10, с. 211].

Принцип юридичної рівності в найзагальнішому сенсі означає, що до однойменних суб'єктів не можна застосувати будь-які розрізнення, винятки, обмеження чи переваги з огляду на певні їхні властивості. Він конкретизується і виявляється у принципі суверенної рівності в міжнародному праві та принципі рівності однойменних суб'єктів (громадян, юридичних осіб) у внутрішньодержавному праві. Зміст цього принципу виявляється, насамперед, у рівності прав і свобод; рівності юридичних властивостей, в межах яких суб'єкти права здійснюють свою діяльність, а також рівності перед законом і судом [11, с. 42].

Принцип пропорційності має безпосередній зв'язок з принципом рівності, оскільки передбачає збалансоване застосування юридичних засобів залежно від статусу суб'єктів та особ-

ливостей життєвої ситуації. Юридична рівність не означає механічної «зрівнялівки» статусів різних суб'єктів, вона допускає обґрунтовану диференціацію прав і обов'язків на пропорційній основі задля досягнення пріоритетних цілей суспільного розвитку та забезпечення індивідуальних, групових та загальних інтересів.

Принцип свободи є також одним з основоположних принципів права. З античних часів розвивалися уявлення про свободу як невід'ємний елемент людської природи, обумовлений наявністю такої складової психіки, як воля. Право як універсальний регулятор суспільних відносин не може існувати поза ідеєю свободи. Право, яке не гарантує свободу, не може іменуватися правом. На цьому, зокрема, наголошували видатні німецькі мислителі І. Кант та Г. В. Ф. Гегель. За словами І. Канта, «право – це сукупність умов, за яких свободна воля одного (особи) узгоджена з свободою волею іншого, з точки зору всезагального закону свободи» [12, с. 285]. Г. В. Ф. Гегель підкреслює, що принцип свободи є найвищим принципом: «Свобода волі є тим принципом, з якого ми починаємо, бо право – не що інше, як здійснення свободи. Право ґрунтується на свободі» [13, с. 386–387].

Сутність природного призначення свободи полягає не лише в тому, що вона є простором для благого життя, а й у тому, що вона є простором активності, розгортання природних нахилів людини з метою висхідного розвитку всього людського роду. Така ціннісна якість свободи забезпечує стан конкуренції, суперництва, змагальності – найбільш потужної, такої, що не має альтернативної сили, здатної, як ніщо інше, розвивати людську активність [9, с. 69–70].

Різні автори звертають увагу на різноманітні аспекти свободи. Приміром, Б. Констан поділяє свободу на політичну й громадянську. Політичну свободу, яка давала право безпосередньо брати участь у колективному здійсненні політичної влади, знали давні народи. Проте, маючи політичну свободу, людина минулого не відала особистої, громадянської свободи, яка полягає в певній незалежності приватного життя індивіда від політичної влади і об'єднує низку особистих прав (недоторканність особи, свобода совісті, слова, приватної власності) [14, с. 12–13]. І. Берлін виділяє два типи (концепції) свободи: негативну свободу, коли зосереджуються на відсутності втручання з боку інших людей, і позитивну свободу, коли увага концентрується на спро-

можності особи самостійно приймати рішення щодо вчинення власних дій [15, с. 59].

Утім, як слушно підкреслює О. Хеффе, всезагальної, повної свободи в суспільстві не існує. Гарантування прав і свобод людини можливе лише за умови взаємного обмеження свободи. У цивілізованому суспільстві відбувається обмін свободи на гарантію захищеності свободи, а відмова від абсолютної свободи нагороджується правом на свободу. Внаслідок цього неминуче обмеження свободи йде на користь кожному [16, с. 207–209]. Тут у нагоді стає принцип пропорційності, оскільки обмеження свободи повинно мати свою міру, забезпечувати баланс інтересів в суспільстві: «Кожному повинен бути наданий максимум зовнішньої свободи з таким же максимумом свободи кожного іншого» [17, с. 106]. Як указує М. В. Баглай, «пошук сумісності свободи й розумної організації є чи не найголовнішою рисою історичної еволюції концепції свободи» [18, с. 209], а Л. Т. Гобхаус наголошує на тому, що свобода не може обходитися без обмежень, однак обмеження є не метою, а засобом для досягнення мети, одним із головних елементів якої є розширення свободи [19, с. 135].

Ще одним основоположним принципом права є принцип гуманізму. Гуманізм (від лат. *humanus* – людський, людяний) – це світогляд, що проголошує цінність людини, її право на щастя, розвиток і прояв своїх позитивних здібностей, на вільну й відповідальну участь у житті світу й суспільства. Філософською основою гуманізму є твердження Протагора про те, що «людина є мірою всіх речей», а також кантівська теза, згідно з якою жодна людина не може розглядатися як засіб для досягнення будь-яких цілей. Гуманізм можливий лише там, де існує повага і довіра до особистості, оскільки намагання примусово ошчасливити людство може призвести до зворотного ефекту. Як стверджує Ж.-П. Сартр, зводити людство до якогось культу не можна, тому що це «приводить до замкнутого гуманізму», чий продовженням може бути й фашизм [20, с. 343].

Принцип гуманізму – це ціннісний принцип, центром якого є людина. Однак людина в історії філософії розумілася різним чином: як істота розумна, соціальна, політична, духовна, культурна, граюча, символічна, екзистенціальна [21, с. 79]. Відповідно існує багато аспектів і напрямків гуманізму: гуманізм античний, середньовічний і сучасний, гуманізм релігійний і світський, гуманізм національний та інтернаціональний тощо. Наприклад, у радянські часи

було прийнято розрізнення «соціалістичного» і «абстрактного» гуманізму. Будь-які розмови про «людину взагалі» розглядалися як небезпечне скочвання на позиції «абстрактного гуманізму» і жорстко припинялися [22, с. 22–23]. Релігійний гуманізм вбачає цінність людини в тому, що вона створена за образом і подобою Божою, світський гуманізм – це розроблений людиною мирський, загальногромадянський світогляд, що виражає ідею абсолютної гідності особистості, її зовні відносні, але неухильно прогресуючі до абсолюту самостійність, самодостатність і рівноправність з суспільством й світом [23, с. 48].

В умовах глобалізації гуманізм набуває рис планетарного феномену, у рамках якого гармонізуються загальнолюдські й національні цінності; гуманізм здатний запропонувати людству ідеї, які дозволяють рухатися вперед, зберігаючи багатства національних і регіональних культур. Ресурси глобального гуманізму можуть бути надійною основою модернізації громадського життя народів, що зазнають тих або інших труднощів у своєму історичному розвитку, оскільки гуманізм невіддільний від цінностей демократії, солідарності людей, їхньої здатності до компромісу й мирного співробітництва [24, с. 19–20].

Принцип пропорційності має безпосередній зв'язок із принципом гуманізму, оскільки сприяє блокуванню аморального підходу «мета виправдовує засоби». При виборі правових засобів слід враховувати широкий спектр різноманітних факторів з тим, щоб результат відповідав базовим засадам гуманізму. Принцип пропорційності дозволяє примирити два підходи, дві іпостасі гуманізму: персоноцентричний підхід (все в інтересах людини) та системоцентричний (все в інтересах суспільства). У гуманістичному сенсі відносини соціуму й індивіда не можна однозначно вирішити на користь того або іншого. У соціальній дійсності ми маємо справу з відносинами, що мають дуальний характер. Це означає взаємозалежність суб'єктів соціальної реальності, єдино можливі відносини між ними в цивілізованому суспільстві – відносини пари-

тету. Суспільство зацікавлене в існуванні вільної, відповідальної, культурно розвинутої особистості; індивід має потребу в громадянському суспільстві, щоб стати такою особистістю. Це вимагає гармонізації відносин між людиною й суспільством, державою [25, с. 30].

Принцип пропорційності має зв'язок також і з більш специфічними принципами, зокрема якщо говорити про європейське право, з принципом субсидіарності. Даний принцип закладає основи відносин між національною та наднаціональною владою. Сутність його полягає в тому, що Євросоюз має право вживати тих чи інших заходів лише за умови, що відповідна мета не може бути належним чином досягнута державами-членами [26, с. 125]. Співвідношення принципів субсидіарності й пропорційності визначається як їхнє послідовне застосування, тобто якщо буде визнано, що прийняття тих або інших заходів (норм) необхідно на рівні ЄС, на цьому припиняється дія принципу субсидіарності й у свої права вступає принцип пропорційності, який і буде визначати, які заходи (дії, норми) повинні бути прийняті. Інакше кажучи, принцип пропорційності не втручається в процес вибору: чи необхідно діяти Європейському Союзу, чи ні. На питання: чи має ЄС діяти чи ні? – відповідає принцип субсидіарності, а принцип пропорційності визначає, до якого ступеня (як) повинен діяти Євросоюз [27, с. 192].

Проведене дослідження дає підстави зробити **висновок**, що принцип пропорційності посідає важливе місце в системі принципів права. Він черпає ідейну основу перш за все з основоположних принципів права, у свою чергу створюючи умови для реалізації в суспільстві начал справедливості, рівності, свободи й гуманізму. Забезпечуючи збалансованість юридичних засобів, їх відповідність цінностям європейського права, принцип пропорційності функціонує у взаємозв'язку з іншими принципами, зокрема з принципом субсидіарності, створюючи режим сприяння захисту публічних і приватних інтересів у національних та наднаціональних правових системах.

Список використаної літератури

1. Куттовая И. Э. О понимании принципов права / И. Э. Куттовая // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. – 2006. – Спец. вип № 3. – Ч. 2. – С. 29–36.
2. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія / С. П. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – 240 с.
3. Мартышин О. В. Проблема ценностей в теории государства и права / О. В. Мартышин // Государство и право. – 2004. – № 10. – С. 5–14.
4. Хайруллин В. И. Что такое «коммунитарная справедливость» / В. И. Хайруллин // Государство и право. – 2007. – № 9. – С. 93–96.

5. Документ Копенгагенского совещания Конференции по человеческому измерению СБСЕ. Копенгаген, 29 июня 1990 г. // Международные акты о правах человека : сб. док. – М. : НОРМА-Инфра-М, 2002. – С. 770–771.
6. Хайруллин В. И. Справедливость как комплексная ценность / В. И. Хайруллин // Государство и право. – 2010. – № 3. – С. 100–103.
7. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения / С. С. Алексеев. – М. : НОРМА, 2001. – 752 с.
8. Дедов Д. И. Общеправовой принцип соразмерности и ограничение свободы предпринимательства / Д. И. Дедов // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 2002. – № 6. – С. 22–28.
9. Мадиссон В. В. Основы философии частного права: навч. посіб. / В. В. Мадиссон. – К. : Школа, 2004. – 144 с.
10. Рагимли Л. Историческое развитие идеи равноправия / Л. Рагимли // «Черные дыры» в российском законодательстве. – 2008. – № 6. – С. 210–212.
11. Фулей Т. Застосування фундаментальних принципів права зарубіжними та міжнародними судовими органами / Т. Фулей // Юридична Україна. – 2003. – № 6. – С. 40–47.
12. Кант И. Метафизика нравов // Кант И. Критика практического разума / И. Кант. – СПб. : Наука, 2007. – С. 259–505.
13. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель ; пер. с нем. Б. Г. Столпнера и М. И. Левиной. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
14. Лабулэ Э. Политические идеи Бенжамена Констана / Э. Лабулэ ; предисл. В. Голцева. – М. : Изд. журн. «Рус. мысль», 1905. – 79 с.
15. Берлін І. Дві концепції свободи / І. Берлін // Сучасна політична філософія : антологія / пер. з англ. ; упоряд. Я. Кіш. – К. : Основи, 1998. – С. 56–113.
16. Хеффе О. Политика. Право. Справедливость. Основы философии права и государства / О. Хеффе. – М. : Гнозис, 1994. – 328 с.
17. Егоров С. Н. Аксиоматические основы теории права / С. Н. Егоров. – СПб. : Лексикон, 2001. – 272 с.
18. Баглай М. В. Дорога к свободе / М. В. Баглай. – М. : Междунар. отношения, 1994. – 320 с.
19. Гобхаус Л. Т. Либерализм / Л. Т. Гобхаус // О свободе. Антология мировой либеральной мысли (I половина XX века). – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – С. 83–182.
20. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм / Ж.-П. Сартр // Сумерки богов / сост. и общ. ред. А. А. Яковлева. – М. : Политиздат, 1990. – С. 319–343.
21. Пастушкова О. В. К вопросу о критериях подлинного гуманизма / О. В. Пастушкова // Вестник Воронежского государственного технического университета. – 2009. – № 3. – С. 79–82.
22. Лекторский В. А. Идеалы и реальность гуманизма / В. А. Лекторский // Вопросы философии. – 1994. – № 6. – С. 22–28.
23. Кувакин В. Современный гуманизм / В. Кувакин // Высшее образование в России. – 2002. – № 4. – С. 41–54.
24. Кудишина А. А. Политико-правовые аспекты современного гуманизма / А. А. Кудишина // Государство и право. – 2007. – № 1. – С. 18–27.
25. Сергеев В. К. К вопросу о новых философских основаниях гуманизма / В. К. Сергеев // Известия Томского политехнического университета. – 2007. – № 7. – С. 28–32.
26. Шахматова Т. Застосування принципів субсидіарності та пропорційності у процесі реформування місцевих органів влади в Україні / Т. Шахматова // Право України. – 2009. – № 10. – С. 125–131.
27. Бартенев С. А. Правовая концепция принципа субсидиарности в Европейском Сообществе / С. А. Бартенев // Московский журнал международного права. – 2004. – № 3. – С. 175–196.

Надійшла до редколегії 07.12.2011

ФУФАЛЬКО Т. М. МЕСТО ПРИНЦИПА ПРОПОРЦИОНАЛЬНОСТИ В СИСТЕМЕ ПРИНЦИПОВ ПРАВА

Обоснованы место и связь принципа пропорциональности с такими основополагающими принципами, как справедливость, равенство, свобода и гуманизм, а также его соотношение с принципом субсидиарности.

FUFALKO T. THE PLACE OF THE PRINCIPLE OF PROPORTIONALITY IN THE SYSTEM OF LEGAL PRINCIPLES

The place and connection of the principle of proportionality to such fundamental principles as justice, equality, freedom and humanism, and its correlation with the principle of subsidiarity are grounded.